

Арапова М.М., Кадыров Т.Д.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ПАРЛАМЕНТТИК БАШКАРУУГА БЕТ АЛЫШЫ

Арапова М.М., Кадыров Т.Д.

КЫРГЫЗСТАН НА ПУТИ К ПАРЛАМЕНТСКОМУ ПРАВЛЕНИЮ

М.М. Arapova, T.D. Kadyrov

KYRGYZSTAN ON THE ROAD TO PARLIAMENTARY GOVERNMENT

УДК: 947.1:364(575.2) (04)

Макалада парламент тууралуу тушунук берилген, андан сырткары Кыргызстанда парламенттик башкаруу системасы калыптануу жолунда турганы каралган.

The article presents the concept of Parliament as well as consider the formation of a system of parliamentary government in Kyrgyzstan.

Парламент - деген сөз француз тилинен "райер" сүйлөө дегенден алынган. Буржуазия мамлекеттериндеги жогорку өкүлдүк орган. Сословиялык өкүлдүк орган катары биринчи жолу XIII кылымда Англдда түзүлгөн. Азыркы мааниси XVII-XVIII кылымда буржуазиялык революциядан кийин калыптанган.

Парламент бир же эки палатадан турат. Эки палаталуу системада экинчи палатаэреже катары демократиялык эмес жол менен шайланат. Бир катар өлкөлөрдө анын мүчөлөрүн мамлекет башчысы дайындайт. Төмөнкү палата формалдуу түрдө жалпы шайланып, иш жүзүндө ар кандай шайлоо негиздери менен чектелген. Парламент термини менен бардык буржуазиялык өлкөлөрдөгү закон чыгаруу орган аталса да, ошол органдын өз аты катары колдонуу бардык жерде бирдей эмес. Мисалы: АКШ, Латын Америка өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө конгресс, Финляндияда Сейм, Нарвегияда Стартинг, Швецияда Риксдаг деп аталат. Өкмөт парламенттин алдында жоопкер болгон мамлекеттерде өкмөттү парламент түзөт жана аныш иштин текшерет. Кээ бир мамлекеттерде ГФР, Италия парламенттин функциясына президентти шайлоо да кирет. Буржуазиялык идеологдор Парламентти демократиянын жогорку көрүнүшү, элдик - деп эсептешет. Чындыгында Буржуазиялык мамлекеттерде парламенттин составы көбүнчө эзүүчү таптыш өкүлдөрүнөн куралат. Ал эми парламенттин өзү болсо монополистик капиталдык диктатурасынын звеносу. (1)

Парламент - мыйзам чыгаруу, көзөмөл кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ бийлик. Анын ыйгарым укуктары Президенттин ыйгарым укуктарынын эсебинен күчөтүлгөн. Долбоордо Парламентти түзүү бир гана пропорционалдык система аркылуу болоору сунушталган. Булсаясий партиялар, андагы атаандаштык, тең салмактуулук күчтүү өнүккөн өлкөлөрдө жакшы натыйжасын берээри талашсыз. Парламенттик башкаруу системасы экономикасы өнүккөн, демократиялык инситуттарды жогорку деңгээлдеги өлкөлөргө ышайык келет. Бул система Германия, Италия жана башка Европадагы, Америкадагы, Азиядагы бир топ өнүккөн өлкөлөрдө

колдонулуп келе жатат. Парламенттик башкаруунун негизги белгилери төмөнкүлөр:

1. Бийликти бөлүштүрүүнүн классикалык түрүнө ээ эмес. Чечүүчү бийлик парламентке топтолгон.

2. Президентти парламент шайлайт, ал символдуу түрдө мамлекет башчысы же президент инситуту жоюлган болот.

3. Премьер-министр аткаруучу бийликтин башчысы, өкмөт парламент аркылуу куралат, парламентке жоопкер.

4. Өлкөнүн өнүгүүсүнө же кемчилдиктерине Парламент жана Өкмөт тикеден-тике жоопкер деген сыяктуу парламенттик башкаруу ушундай мүнөзгө ээ. Кыргызстан парламенттик башкарууга өтөөр мезгилде коңшулаш мамлекеттер төмөнкүдөй көз караштарын билдирген.

Өзгөчө, Россия президенти Дмитрий Медведев тарабынан Парламенттик башкаруу система Кыргызстанга дагы, Россияга дагы туура келбейт, бул системаны киргизүү аракети Кыргызстан үчүн "катастрофалык жыйынтык" альш келишимүмкүн", деген сөздөр айтылды. Мисалга алсак тарых илиминин доктору, профессор, РАН Европа институтунун башкы илимий кызматкери Дмитрий Ефимович Фурмандын "Замкнутый круг: Попытка выхода, президента Медведева и киргизский парламентаризм" аттуу макаласында "Кыргызстан парламенттик республика түзүү идеясына жөндөн-жөн эле келе калган жок, бул чечим эки доорду ичине камтыган (Акаевдик жана Бакиевдик), авторитардык режимдин эл тарабынан кыйратылышы менен шартталды. Өзгөчө, 2010-жылдагы кандуу окуялардан кийин, кыргыз лидерлери "башкаруунун" таптакыр башкача жол кенен кетүүсү мезгил талабы экендигин түшүнүштү. Эгер үчүнчү жолу президенттик башкаруу системасын жандандырышса, анда үчүнчү жолу төңкөрүштү кыргыз эли башынан өткөрүшү айдан-ачык эле. Ушул себептен, кыргыз лидерлери алгач өткөөл мезгилдин президентин - Роза Отунбаеваны шайлап, андан соң референдум аркылуу кайрадан иштелип чыккан Конституцияны эл тандоосунан өткөрүп алышты. Бул Конституциянын эң негизги үч өзгөчөлүгүн айта кетсек: Президенттин укугу чектелген-парламенттик республика, бул шайлоодо партиялар гана ат салышат, мындай ысма жердешчиликтин жана кандайдыр бир деңгээлде тууганчылыктын таасирин аз да болсо азайтышы мүмкүн, жана кандай гана добуш менен партия алдыга озуп чыкпасын, парламенттеги 120 орундун бшин гана ээлей алат. Мен кыргыздардын

"ойлогон ой-максаттары толугу менен ишке ашат" дегенден алысмын. Алар алдындагы кыйынчылыктарга дуушар болушат, мүмкүн алардын парламенттик системага өтүү аракети толугу менен кыйроого учурашы ыктымал. Бирок, кандай болгон күндө да, алар мындай чечим кабыл алуу менен эрдик жасашты. Ошондуктан, бул тууралуу бир нерсе айтуу, учурунда кичине болсо да ойлонуп сүйлөөнү сунуштайт элем. "Корруп калган" борбор азиялык жетекчилердин берген баасына көңүл буруунун кереги жок, кыргыздарды деле бир нерсеге үйрөтүүнүн кажети жок деп эсептейм. Биз болсо, өз учурубүздө Кыргызстанда эмне болуп жаткан-дыгын түпгүнү менен бирге, аларга жаңы кадам таштап жаткан демократия жолунда ийгилик гана каалообуз керек." деген оюн билдирген.

Бул маселе тууралуу түрк боордоштор дагы четте калбастан, өз ой-пикирлерин билдирүүдө. Мисалы, (Burshakimiyet. sot интернет баракчасына жарыяланган 22.10.2010) Хасанкан Болат ат-туу (Кыргызстанда болуп өткөн парламенттик шайлоого көзөмөлчү) адамдын макаласына көз жүгүртсөк, "10-октябрь 2010-жылы Кыргызстанда шайлоо болуп өттү, мен дагы бул учурда Каракол шаарында көзөмөлчү болчумун. Шайлоодо 29 партия ат салышты. Алдыга беш партия озуп чыкты, бир аз гана добуштун жетишсиздиги менен "Бүтүн Кьфгызстан" партиясы парламент тышында калды. Бул себептен ал партия азыркыга чейин өз нааразычылыгын билдирүүдө. 120 орундуу парламентте, эң аз үч партия биригип, коалиция түзүүлөрү шарт. Мурунку бийликтен кетирилген Бакиевдин партиясы - "Ак жолдун" уландысы болгон, "Ата Журт" партиясынын биринчи болуп өтүшү күтүүсүз окуя болду. Жыйынтыктап айтканда, алдыга озуп чыккан беш партия, ич ара коалиция түзгөн учурда деле, алардын өмүрү узун болоору күмөн.

Ошондуктан, 2011-жылы өтө турган президенттик шайлоого азыртадан камынуу зарыл деп эсептейм. Менин жеке пикиримде, президенттик шайлоо белгиленген мөөнөтүнөн дагы эрте өткөрүлүп калышы мүмкүн" деп өз оюмду жыйынтыктайм.

Ал эми, 2010-жылдын 10-октябрсында басылып чыккан "Нью-Йорк жаңылыктары" газетасында Эндрю Крамердин "Шайлоодон кийин кыргыз парламентинде коалиция түзүлүшү мүмкүн" деген темадагы макаласы жарыяланган. Ал макалада: "Апрель окуяларынан кийин бийликке келген тарап, парламентте дагы өз ордуларын ээлөөгө жакын калгандай эле сезилген. Бирок, шайлоонун жүрүшүндө партиялар коалиция түзүүгө мажбур болгудай кырдаал түзүлдү. Шайлоодон кийин Кыргызстан Орто Азиядагы алгачкы парламенттик башкаруудагы мамлекет болуп калмакчы. Апрель окуяларынан кийин," Американын аскердик күчтөрү Бакиев жана анын өнөктөштөрүнө пара берип турушкан", деген көйгөй көтөрүлүп чыккан. Бирок, Ош коогалаңынан кийин, элдин коопсуздугун камсыз кылуу талабы алгачкы орунга чыкты. (2).

Жогорудагыдай пикирлерин Кыргызстан парламенттик шайлоого барганга чейин айтып үлгүрүштү. Ал эми Кыргыз саясатчыларында "кыргыз

эли парламенттик башкарууга даяр эмес" деген түшүнүк кеңири орун алган. Мисалы, угушума караганда, генерал Ниязов ошентип айтып жаттыптыр. Буга чейин ушул эле ойду, мен билгенден, Кулов, Тургуналиев сыяктуулар айтып жүрүшкөн. Парламенттик система чыны менен эле күчтүү партиялар болгондо натыйжалуу иштейт. Анын үстүнө парламенттин иши күндө уруш-талаш менен коштолуп, коркунучтуу. Саясий кризис деген нерсе тез-тез болуп турат. Өкмөт жыл сайыш гана эмес, бизге окшогон өлкөлөрдө ай сайын алмашып турушу мүмкүн. Анда эмне биздин коом президенттик башкарууга даяр бекен? Проблеманы баары ошол даяр эместигибизден чыгып жатпайбы. Менин оюмча, кыргыз эли азыр үч форманын бирине да даяр эмес. Бирок алдыга жылуу керек.

Парламенттик башкарууга калыптанган саясий партиялар, өнүккөн граждандык коом, эркин маалымат каражаттары канчалык деңгээлде зарыл болсо, президенттик формага алар андан кем эмес өлчөмдө керек. Президенттик башкаруунун бир жаман жери парламенттик башкаруудан айырмаланып, президент начар иштегени үчүн бир эле жолу жооп берет. Эгерде аны жооп берди деп айтса. Болору болуп, боосу кангандан кийин, ал ашып кетсе келерки мөөнөткө шайланбайт. Алган жазасы ошол гана. Андан башка эч нерсе кыла албайсың. Импичмент биздин шартта реалдуу эмес. Ошондуктан президенттик системада президентти алдын ала тандоо маанилүү болуп эсептелет. Тандоо болсо калыптанган партиялар бар болгондо гана туура жүрөт. Эл президентке эмес, ошол партияга добуш берет. Эл президент болом дегендин сөзүнө эмес, аны президенттикке түртүп жаткан партиянын мурда жасаган иштерине жана программасына карап добуш берет. Президент да партияга байланып, анын линиясынан алыскете албайт. Эгерде андай шарт болбосо, президент эдди алдап шайлангыш алат да, анан өз каалаганын жасай берет. Кудум азыркы бийликтей. Элдин эмес, өзүнүн үй бүлөсүнүн, тууган-туушкандарынын кызыпчылыгына иштейт. Таяк-жээн деген кыргызда кудайга шүгүр экенин өзүңүздөр жакшы билесиздер. Жогоруда көрсөтүлгөндөй шарт болбосо президенттик башкаруу парламенттик башкаруудан да начар болот. АКШдан башка бир дагы өлкөдө президенттик башкаруу жакшы болбогонун дүйнөлүк тажрыйба көрсөтүп жатпайбы.

Саясий күрөш, митинг, пикет, табигый нерсе. Адам болгон жерде проблема болот, проблема болгон жерде нааразычылык болот, нааразычылык болсо, көчөгө чыкмай да болот. Андан коркуштун кереги жок. Парламенттик башкаруу болсо, далай жылдар бою жеңе албай келген коррупция деген небиз бир күндө эле чечилип калат эле. Акырындап саясий стабилдүүлүк деле келет болчу. Муну дүйнөлүк тажрыйба да көрсөтүп жатат. Мурда Италиянын өкмөтүн жыл сайын алмашат деп шылдыңдашчу эле, эми андан туруктуу өкмөт дүйнө жүзүндө жок.

2005-жылы бийлик алмашканда саясатчылардын баардыгы чогулуп, саясий күрөштүн адилет

эрежесин иштеп чыкса деген пикирде болгон. Конституцияны элге алып чыгуунун кажети жок. Саясатчылар чогулуп, ийри отуруп түз кеңешип, ошондой эреже иштеп чыгышы керек. Ал эреже биринчи кезекте саясатчылардын укугун коргогон, баардыгына тең бирдей мүмкүнчүлүк берген эреже болуш керек. Ошондо Конституция өзүнөн-өзү эле жара-лат да калат эле. Ошондо Кыргызстанга президенти эмес, парламенттик республика керек экенине ынанышат эле

"Акыйкат үчүн" кыймылышы концепциясы мага көп жагынан жакты. Өзгөчө жеңген партия 60 орундан башка ала албайт деген жери. Парламенттеги азчылыктын укугун коргогон реалдуу механизмдер да бар экен. Бирок президенттин коркунучтуу карааны дагы эле көрүнүп турат. Биринчиден, президентти эл шайлайт экен. Экинчиден, президентке тышкы саясатты бериптир. Бул парламенттик башкарууга караганда аралаш башкаруу формасына жакын. Эл шайлаган президент, концепциянын авторлору айткандай, эч качан орбитр боло албайт. Анын үстүндө реалдуу полномочиелерге ээ болуп жатса. Тажрыйба көрсөткөндөй, ал бара-бара кайра эле өзүнүн полномочиелерин көбөйтүп алат.

Эгемендик доорунда негизинен аралаш башкаруунун Президенттик - парламенттик башкаруу түрүнө ылайыкталган. Конституция иштеп келди. Алгач, Акаевдик, кийин Бакиевдик режимде баш мыйзам каалагандай оңдолду, бирок, анын мыйзамдык негизи Президенттик-парламенттик болуп кала берди. Серепчилердин, саясат таануучулардын айтканындай Конституциянын мамлекеттик башкаруунун тигил же бул түрүнө негизделгендигинче эмес. Кептин баары башкаргандардын инсандык принциптеринде, алардын жан-жөкөрлөрүнүн, дайындалган чиновниктеринин колунун жана дилинин тазальпында. Эгер мыйзамдын диктатурасы орноп, ар ким өзүнөрдунда чыныгы профессионалдык, мекенчилдик, таза кол адистик принциптер менен жумуш аткаруу ишке ашса, кичинекей Кыргызстан алда качан эле дүңгүрөп кетмек. Бул айдын ачып нерсе. Кыргызстанда көп партиялуу система, саясий плюрализм эми гана түптөлүп келе жатат. Саясий майданда таланттуулук, позицияны сыйлоочулук, демократиялуулук сыяктуу асыл баалуулуктар бекем орной элек. Демократиялуулук принциптер салтка айлана элек. Карапайым эл шайлоо укугу аркылуу бийликке таасир этүүнү эми гана түшүнүүгө баш урду. Мамлекеттик эмес уюмдардын басымдуу көпчүлүгү борбордо жайгашып, алардын ишмердүүлүгү ошол уюмдарды түзгөн адамдардын кызыкчылыгына гана ылайыкталган. Эл массасынын көпчүлүк бөлүгүндө туруктуу саясий ориентир танда-ла элек, массанын укуктук жана саясий маданияттуулугу төмөн, улуттук идеологиянын калыптануусу кечендөөдө.

Демек, парламентаризимге зарыл болгон шарттар Кыргызстанда азырынча жетишсиз. Мындай абалда ички саясатта, борбордо жана региондордо, мамлекеттин жашоосуна эффективдүү таасир эте алууга мүмкүнчүлүгү бар, аткаруу бийлиги толук бир колдо болуп, оперативдүү чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү, аны менен катар эле мыйзам чыгаруу жана сот бийлигинин да полномочиелери кошумча берилген президенттик башкаруу ылайыктуу деген пикирлер да айтылган. Бирок, Кыргыз коомчулугу 20 жылдык тарыхында Президенттик-парламенттик мамлекеттик башкаруунун алкагында үй-бүлөөлүк же президенттик режимдин эки жолу калыптанган мисалына күбө болгондуктан, Президенттик деген сөздөн качып, аны жек көрүп турган учуру. Аралаш башкаруу Кыргызстан үчүн 2-жыл ичинде жакшы жыйыштык бербеди. Жалпысынан 14 өкмөт, 19 премьер-министр иштегени белгилүү. Президент да, спикер да кемчилдиктерге жооп берүүдөн четтеп, премьер-министр бирде президенттин, бирде спикердин таасиринде калып жатты. Ушундай себептер менен али коом даяр болбосо да Парламенттик башкарууга Эгемендүү Кыргыз республикасы өттү. Ошентип, парламентке беш партия өтүштү. Алар: "Ата-Журт" идеалистик демократиялык саясий партиясы 266923 8,88% добуш менен биринчи орунга өттү. Бул партия 28 мандатка ээ болду. - Кийинки "Кыргызстан социал-демократиялык партиясы" (СДПК) 26 мандатка 242 526 8,04% добушка ээ болсо, "Ар-Намыс" саясий партиясы 232 682 7,74% добуш менен 25 мандатка, "Рес-публика" саясий партиясы 217 601 добуш менен 7,24% 23 мандатка, "Ата Мекен" социалисттик партиясы 168 218 добуш менен 5,06% 18 мандатка ээ болушту. (4)

2010-жылы 10-ноябрь шаршемби күнү Акүйдө Жогорку Кеңештин 5-чакырышына жаңы шайланган 120 депутатка мандаттанат белилерди тапшыруу аземи болуп өттү. Ага борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы Акылбек Сариев баштаган БШК өкүлдөрү катышты.

Бул күнгө чейин 1993-жылы майда кабыл алынган Конституция Парламенттик республиканы түптөөнүн башаты болгон эле. "Мамлекеттин өнүгүп өркүндөшү аны башкарууга жараша болот дегендей" кандай болсо да мамлекетти экономикалык жана башка жактан өнүктүрө алган башкаруу системасы болсо жакшы болот.

Колдонулган адабияттар:

- 1 Кыргыз совет энциклопедиясы 4 тому Фрунзе 1979-жыл 605-бет.1
- 2 (Burshakimiyet. sot интернет баракчасына жарыяланган 22.10.2010) 2
- 3 Эркин Тоо 2010-жылдын 6-июлу 2-бет.
- 4 Эркин Тоо 2010-жылдын 15-октябры 9-10-бет 4.

Рецензент: к.и.н., доцент Жаркынбаев Т.Ж.